

УДК 002.2(477)(091)

Галина Ковальчук,

<https://orcid.org/0000-0001-8843-9584>,

Researcher ID AAR-6965-2021,

докторка історичних наук, професорка,

директорка Інституту книгознавства,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)

просп. Голосіївський, 3, Київ, 03039, Україна

e-mail: kovalchuk.nbu@gmail.com

З історії українського книгознавства (до 100-річчя Українського наукового інституту книгознавства)

Мета статті – проаналізувати основні напрями діяльності Українського наукового інституту книгознавства, а водночас – усвідомити важливість здобутків української книгознавчої школи сторічної давнини. **Методологічною основою** дослідження є сукупність принципів історизму, об'єктивності, системності. **Наукова новизна.** Розкрито основні теми, які розробляв Український науковий інститут книгознавства, охарактеризовано результати його видавничої діяльності. Наголошено, що поступальний рух книгознавчих досліджень був брутально перерваний у 1931 р., вітчизняне книгознавство визнали буржуазно-націоналістичним, фашистським, як і Український науковий інститут книгознавства, що дуже нагадує сьогодишні звинувачення Російської Федерації стосовно України загалом. У **висновках** констатовано, що нічого шкідливого, ворожого в дослідженнях та діяльності Українського наукового інституту книгознавства не було. Проте шалена критика Українського наукового інституту книгознавства призвела до припинення книгознавчих досліджень в Україні, до фактичного знищення цієї науки, тотальних репресій проти видатних книгознавців.

К л ю ч о в і с л о в а: історія книгознавства, дослідження історії книги, соціологія книги та читання, Український науковий інститут книгознавства, Ю. Меженко, С. Маслов.

Актуальність теми дослідження. Книгознавство (в розумінні науки про книгу як матеріальний предмет, синонім у цьому сенсі бібліології (*грец.* βιβλιολογία – книга, λόγος – слово, вчення) формувалось у різних європейських країнах, починаючи з XVIII ст., хоча окремі книгознавчі спостереження існували, звичайно, раніше, оскільки сама книга має значну історію. Тлумачення цієї науки, її завдання та місце в системі наукових знань змінювалися залежно від часу, країни, конкретних авторських розробок. Найбільш ранніми й значущими були праці дрезденського бібліотекаря Й. М. Франке (*Catalogus bibliothecae Vunaviaeanae*, 1750), де вже помітна тенденція виокремити коло питань, пов'язаних із книгою; чимало статей, дотичних до книги, бібліографії, книговидання і книгорозповсюдження містилися всесвітньо відома багатотомна енциклопедія Д. Дідро

і Ж. Д'Аламбера (*Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, 1751–1780); двотомне дослідження австрійського бібліотекаря М. Деніса (*Einleitung in die Bücherkunde*, 1777–1778), де вперше вжито термін «книгознавство» – *Bücherkunde*. На початку XIX ст. теоретичні праці в галузі науки про книгу, назвавши її бібліологією, виклав французький бібліотекар Е. Г. Пеньо в двотомному словнику «*Dictionnaire raisonné de Bibliologie ...*» (1802, 1804).

У XIX ст. книгознавчі дослідження в Європі продовжувалися то в рамках бібліографії, бібліотекознавства, то в складі історії літератури, а то й інтегруючись в окрему науку, тісно пов'язану з історією книги. Оскільки предметом нашого дослідження є історія українського книгознавства, відзначимо перші на території України польськокомвні розробки бібліотекаря Кременецького ліцею на Волині П. Яркоського, який спочатку читав ліцеїстам курс бібліографії, а з 1814 р. – бібліології. На початку XX ст. поступово утверджується розуміння книгознавства як узагальнювальної науки, до складу якої входять бібліографія, бібліотекознавство, історія письма і книги, сама теорія і термінологія книгознавства, дослідження книжкової торгівлі, редакційно-видавничої справи, мистецтва книги та ін.

Революційні події в Російській імперії у перші десятиріччя XX ст. викликали сплеск національної самосвідомості, а з нею і бурхливий розвиток багатьох гуманітарних дисциплін в українських землях, зокрема і книгознавства. Центром книгознавчого руху став Київ, де у 1917 р. створюється Бібліотечно-архівний відділ при Міністерстві народної освіти Центральної Ради Української Народної Республіки, який заклав основи державно-правового управління галузями, пов'язаними з книговиданням, його державним обліком, реєстрацією друкованої продукції, створенням бібліотек; у 1917–1920 рр. у Києві виходив критико-бібліографічний, а, по суті, книгознавчий журнал «Книгар»; за гетьманського уряду була створена Національна (згодом Всенародна) бібліотека Української держави (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, НБУВ); у січні 1919 р. урядом Української Народної Республіки ухвалюється рішення про організацію Головної книжної палати в Києві, що мала займатися становленням державної бібліографії та книгознавства в республіці. У зв'язку зі створенням влітку 1922 р. у Харкові, тодішній столиці Української соціалістичної радянської республіки, Української книжкової палати, та щоб не втрачати колектив спеціалістів і зберегти зібраний видавничий ресурс республіки за 1917–1921 рр., було вирішено заснувати у Києві спеціальну книгознавчу установу, діяльність якої, власне, і становить основний предмет нашого дослідження.

Мета статті – проаналізувати основні напрями діяльності Українського наукового інституту книгознавства, а водночас – усвідомити важливість здобутків української книгознавчої школи сторічної давнини.

Тобто, у статті представлено здобутки українського книгознавства сторічної давнини, а саме напрацювань Українського наукового інституту книгознавства (далі УНІК, Інститут), що плідно діяв у Києві з 1922-го по 1931 р., надалі згортав свою роботу і в 1936-му завершив своє існування. У 1920-х роках Інститут був

добре відомим не лише в Україні, СРСР, але й у багатьох країнах світу. Діяльність УНІК аналізувалась у працях польського вченого К. Мігоня [11], в англomовних працях учених діаспори [12], в українських публікаціях [3]. Ґрунтовне дослідження історії УНІК та українського книгознавства 1920-х – початку 1930-х років представлено в нашій монографії [4] і численних статтях. Багато дослідників опосередковано розглядали окремі напрями діяльності УНІК [7]. Серед останніх видань – бібліофільськи вишукана праця Є. Пшеничного, присвячена активному співробітнику УНІК Я. Стешенку, де Інституту присвячено окремий розділ [8].

Методологічну основу дослідження становить сукупність принципів: історизму, об'єктивності, системності. Застосовувались і загальнонаукові методи – порівняльно-історичний, історіографічний, термінологічного аналізу, інтерпретації, узагальнення, а також спеціальні книгознавчі методи, зокрема історико-книгознавчого аналізу, бібліографічний, аналітико-тематичний, структурно-типологічний. Теоретичною основою дослідження, його джерелами стали архів Українського наукового інституту книгознавства, що зберігається в Інституті рукопису (ІР) НБУВ, фонд 47; всі випуски інститутського журналу «Бібліологічні вісті» за 1923–1930 рр., інші видання УНІК, а також виявлені публікації про цей заклад за 100 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Український науковий інститут книгознавства було організовано на базі колишньої Головної книжної палати в м. Києві влітку 1922 р., одночасно зі створенням у Харкові Української книжкової палати. Палата мала збирати і реєструвати всі поточні видання, які виходили на території Республіки з 1922 р., а Інститут мав займатися науковими дослідженнями друкованої продукції України з 1917 р., вивченням українського друку поза межами України.

Директором УНІК призначили тоді ще молодого, але енергійного діяча книжково-бібліотечно-бібліографічної справи Юрія Меженка (1892–1969), який вже мав досвід директорства в Головній книжній палаті, у Всенародній бібліотеці України, Київському крайовому відділі при Всеукраїнському видавництві. Є всі підстави стверджувати, що саме він розробляв стратегічні напрями діяльності Інституту, українського книгознавства загалом. У перші роки тут превалювали бібліографічні дослідження української видавничої продукції за видами друку, про що свідчить вже сама структура Інституту, яка складалася з відділів книги, преси, плакатно-прокламаційного, «Україніки». Штат Інституту був зовсім невеликим, 8–10 осіб. Проте, УНІК ставив перед собою грандіозні завдання, які були викладені українською та французькою мовами на його бланку: «Завдання: Дослідження та студіювання книгознавства взагалі та, зокрема й головним чином, українського книгознавства. Організація бібліологічного наукового центра на Україні. Розробка та пропаганда науково-методичної бібліологічної роботи. Об'єднання та допомога роботі українських бібліологів. Засоби: Постійний зв'язок з Міжнародними, закордонними та українськими науково-книжковими закладами і бібліотеками. Картотека книжкового друку. Енциклопедія документів. Бібліотека українського друку. Бібліотека книгознавства. Музей книги. Курси кни-

гознавства. Бібліологічне видавництво. Часопис «Бібліологічні вісті» (ІР НБУВ, фонд 33, од. зб. 2250).

У перші роки діяльності УНІК його фахівці наполегливо формували архів вітчизняного друку та книгознавчу бібліотеку; займалися опрацюванням статистики випуску вітчизняних видань 1917–1919 рр. за різними параметрами, розшукуючи достовірні цифри і складаючи картотеку видань; готували бібліографічні праці з історії періодики, картографії, книгознавства, історії вітчизняної народної освіти, сільськогосподарської літератури. Вдалося підготувати й провести дві фундаментальні книжкові виставки – Першу всеукраїнську виставку друку (1923) та виставку українських стародруків до 350-річчя вітчизняного друкарства (1925). Завдяки проведенню цих виставок, випуску з 1923 р. журналу «Бібліологічні вісті», серії книгознавчих брошур тощо УНІК швидко став відомою установою гуманітарного профілю як в Україні, СРСР так і за кордоном. Він входив до складу кількох міжнародних профільних товариств, зокрема The Library Assotiation (Лондон), Deutsche Vereins für Buchwesen und Schrifttum (Лейпціг), Gutenbergische Gesellschaft (Майнц). Велося жваве листування з фахових питань із багатьма установами та організаціями книжкової та суміжних галузей, із провідними книгознавцями; відбувався обмін виданнями та книгознавчими відомостями. Постійний зв'язок з установами та «власними кореспондентами», наприклад, у Чехії з Л. Биковським (Подебради) і С. Сірополком (Прага), давав змогу Інституту бути в курсі міжнародних книгознавчих справ, постійно інформувати про них читачів журналу «Бібліологічні вісті», особливо через повідомлення в рубриці «Хроніка», а також стежити за появою нової іноземної книгознавчої літератури та передплачувати її через «Міжнародну книгу» або виписувати безпосередньо з книгарень К. Гірземана у Лейпцигу чи Я. Поволоцького у Парижі.

З перших років свого існування УНІК приділяє значну увагу популяризації документознавчих ідей Поля Отле, основоположника документознавства як прикладної інформаційної наукової дисципліни, та Міжнародного бібліографічного інституту в Брюсселі (далі МБІ), перенесенню їхніх ідей на український ґрунт. Йдеться, насамперед, про опублікований УНІК переклад відозви МБІ до періодичних видань щодо співробітництва в справі організації міжнародного довідкового апарату, так званої енциклопедії документації.

Інститут брав активну участь у численних нарадах і конференціях, де обговорювалися злободенні проблеми. Наприклад, на Першій всеукраїнській нараді працівників книги у листопаді 1923 р. Ю. Меженко виступив із трьома важливими доповідями, по яких було ухвалено окремі резолюції про: видання бібліологічної літератури; створення бібліологічного товариства; «індексування й картографування» (систематизацію та каталогізацію видань). Останнє стосувалося нагальної потреби запровадження в Україні проставляння шифру десяткової класифікації (УДК) на звороті титульних аркушів творів друку. І упродовж 1923–1925 рр. УНІК централізовано індексував усі вітчизняні видання, поки друкарні не навчилися виконувати індексування самостійно. Кілька місяців у 1924 р.

Інститут випускав бібліографічні картки на твори друку УСРР, складені за правилами МБІ у Брюсселі, – для уніфікації опису та допомоги бібліотекам. Багато зусиль УНІК докладав до створення курсів із підготовки практиків книжкової та бібліотечно-бібліографічної справи.

Згодом завдання Інституту книгознавства змінюються, розширюється сфера його наукових інтересів і відповідних студій, що було певною мірою пов'язано із залученням до роботи низки відомих учених. У 1926 р. ухвалюється нове Положення про Український науково-дослідчий інститут книгознавства (назва, як бачимо, дещо змінилася, хоча аббревіатура лишилась «УНІК»). Завданнями установи було визначено: наукове розроблення питань книгознавства; підготовка висококваліфікованих робітників і викладачів із різних галузей книгознавства; популяризація питань книгознавства та підготовка підручної літератури для робітників видавничої, книгарської, бібліотечної та бібліографічної праці. Затверджується нова структура Інституту. Тепер вона складалась із секцій історії книги, соціології та економіки книги, техніки і мистецтва книги. Відкрилася трирічна аспірантура для підготовки наукових кадрів. До складу секцій входили штатні співробітники, а для виконання наукових досліджень при секціях із позаштатних науковців були організовані комісії історії книги, мистецтва книги, бібліографічна, в яких науковці з інших установ за планами УНІК готували наукові доповіді, статті чи інші видання. Така організація наукової роботи дала змогу значно її підсилити. Основними темами були: зовсім не вивчена на той час історія української книги та преси, мистецтво української книги, роль і завдання бібліографії в умовах дедалі зростаючої кількості творів друку та появи нового масового читача української книги, вивчення його смаків і роль бібліотек у цій справі. З 1-го жовтня 1926 р. при секції соціології книги запрацював Кабінет вивчення книги й читача УНІК, очолюваний спочатку В. Іванушкіним, потім Д. Баликою. Було створено також тимчасову комісію для проведення бібліотечного перепису під керівництвом Ю. Меженка.

Незважаючи на важкий фінансовий і поліграфічний стан у Республіці у 1920-х років, Інститут зумів видати друком упродовж лише восьми перших років існування (1923–1930) 66 видань, не беручи до уваги аркушевих, а також 25 номерів журналу «Бібліологічні вісті», і ще 12 видань у першій половині 1930-х років. Найбільш фундаментальними є видання 4 томів «Трудів Інституту книгознавства»: Т. 1. Українська книга XVI–XVII–XVIII ст. / за ред. М. Макаренка і С. Маслової (1926 р., XV+435 с.); Т. 2. Бібліотека і читач на Україні: Праці Кабінету вивчення книги й читача: зб. перший / за ред. Д. Балики (1930 р., 242 с.); Т. 3. Шпілевич В. Бібліографія української літератури та літературознавства за 1928 рік / за ред. Ю. Меженка (1930 р., 297 с.); Т. 4. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. 1816–1916: Праці бібліографічної секції / за ред. Ю. Меженка (1930 р., 292 с.).

Активно готувалися наступні томи – «Українська книга XIX і XX ст.» та два томи бібліографічних покажчиків за перші пореволюційні роки, що не були, на жаль, видані, як і інші праці. Водночас, розуміючи значення серійних видань для

підвищення культури книговидання, УНІК започатковує дві нові серії: «Науково-популярна бібліотека книгознавства» та «Українські бібліологи». У першій серії було випущено 6 ошатних книжечок: Маслова О. Рукописна книга; Попов П. Друкарство, його початок і поширення в Європі; Балика Д. Бібліотека в минулому; Маслов С. Українська друкована книга XVI–XVIII вв.; Рихлік Є. Друкарська техніка; Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.). Перші п'ять випусків вийшли у 1925 р., шостий – у 1926-му. У серії «Українські бібліологи» побачила світ лише одна книжка – «Сергій Маслов. 1902–1927» (до 25-річчя наукової діяльності вченого). Випускались брошури й поза серіями. Крім того, додатковими накладками видавалися відбитки статей з журналів чи з I тому «Трудів», які мали свої обкладинки з видавничою маркою УНІК і власну нумерацію сторінок, тож мали вигляд окремих брошур.

Найвагомішим здобутком у науковій діяльності УНІК були його дослідження в галузі історії книги, насамперед, зрозуміло, української. І це цілком природно, адже як писав Гр. Тисяченко, «початкової роботи, зібрання самого матеріалу до історії книги у нас ще не зроблено» [9, с. 63–64], та і хто повинен вивчати історію власної національної книги, як не спеціалісти, які тут живуть і працюють? Слід відзначити, що вітчизняні вчені XIX ст. не пішли далі збирання окремих фактів з історії друкування та видавничої справи в українських землях. Тому діяльність у цьому напрямі УНІК, який вперше здійснив комплексні дослідження, можна вважати визначальною в історіографії українського книговидання.

Незмінним керівником секції і головою комісії історії книги Інституту з 1926-го по 1935 р. був відомий книгознавець С. Маслов. Саме він утвердив в українському книгознавстві науковий підхід до вивчення історії книги. В 1920-х роках вийшли друком його найбільш значні праці історико-книгознавчого характеру, серед них, безперечно, «Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст.» (надруковано у ювілейному випуску «Бібліологічних вістей» і окремим відбитком у 1924 р.). Ця змістовна праця висвітлює діяльність українських друкарень Галичини, Волині, Києва, Чернігівщини, Єлисаветграда, Кременчука, Катеринослава, Харкова, Миколаєва. 1926 р. у Майнці, в Гутенбергівському щорічнику (Gutenbergjahrbuch), з'явився підготовлений на прохання Музею ім. Гутенберга адаптований для іноземних читачів переклад цієї роботи німецькою мовою, з новими фотознімками [10]. Ця публікація була дуже важливою, оскільки свідчила про вихід українського книгознавства на міжнародний рівень. Про іншу працю С. Маслова, «Українська друкована книга XVI–XVIII вв.», відомий польський книгознавець К. Мігонь писав: «Книжка Маслова була першою українською спробою систематичного синтезу історії українських стародруків» [11, с. 32]. У ній, поряд з історичними відомостями про друкарні XVI–XVIII ст., які діяли в Україні, розглянуто зміст і мову книг, титульні аркуші, фронтисписи, шрифти, якими користувалися друкарні, художні прикраси, формат книжок, їхній зовнішній вигляд, варіанти видань, подано інформацію про оправи, книжкову торгівлю, бібліотеки та бібліофілство. Отже, бачимо, що С. Маслов вважав історію книги комплексною наукою.

У 1925–1929 рр. друкуються у трьох випусках його «Етюди з історії стародруків». Вони були присвячені стародрукам, виданим старослов'янською чи староукраїнською, а також польською (II), латинською (IX–X), арабською (VII) мовами. Саме С. Маслов першим висунув важливу методичну вимогу – при описі та вивченні того чи іншого стародруку залучати, по можливості, всі примірники видання, котрі збереглися.

Визначний доробок у галузі історії книги та друку належить члену комісії історії та мистецтва книги УНІК П. Попову. Його видання – «Початок друкарства у слов'ян» (1924), «Друкарство, його початок і поширення в Європі» (1925), «Матеріали до словника українських граверів» (1926) та інші відкрили нову сторінку в історії книги в Україні.

Досі популярною лишається праця члена комісії історії книги УНІК В. Барвінка «Загальний огляд стародруків київських бібліотек», опублікована в ювілейному випуску журналу «Бібліологічні вісті» 1924 р. і окремою брошурою того ж року накладом 250 прим. Дослідник розглядає збірки Київської духовної академії, її колишнього Церковно-археологічного музею, Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Михайлівського й Видубицького монастирів, Київського університету св. Володимира, Першого державного музею, зібрань окремих київських церков та ін. Детальні відомості, наведені В. Барвінком, і по сьогодні не втратили свого наукового та інформативного значення, а в ті часи були просто незамінними. За результатами своїх досліджень, учений зробив цікаві спостереження, знов-таки, слід вважати, вперше: більшість стародруків у київських зібраннях – українські, і це зрозуміло: в українських землях у XVI–XVIII ст. було значно більше друкарень, ніж у Росії (спочатку лише Московська, згодом ще Петербурзька). Автор звертає увагу читачів на зовнішній вигляд стародруків, зокрема на відмінності між українськими і московськими друками, починаючи зі шрифту, художніх прикрас, зупиняється на характеристиці гравюр, наводить відповідні приклади. Ще однією рисою, притаманною саме українським стародрукам, дослідник вважає гравюри не лише релігійного, але й світського змісту: зображення П. Сагайдачного на коні у київському виданні 1622 р., гербів. Нічого подібного, наголошує вчений, у московських тогочасних виданнях не було, хоча вони теж мають певне художнє оздоблення, проте значно скромніше.

Українське друкарство завжди вирізнялося багатомовністю; в українських землях книги друкували різними шрифтами – на основі церковнослов'янського, латинського, громадянського, єврейського шрифтів, і, зрозуміло, різними мовами, для різних категорій та верств населення. Тому ця тема також висвітлювалася співробітниками УНІК. Зокрема, в двох номерах «Бібліологічних вістей» – в 1925 р. і в № 1 за 1926 р., а також у двох брошурах, репрезентував свої напрацювання з історії єврейської друкарської справи XVIII – початку XIX ст. у Наддніпрянській Україні С. Боровий. Це були його «Нариси з історії єврейської книги на Україні». Відомо, що останній нарис дослідника не був опублікований з ідеологічних міркувань. Автор наводить перелік єврейських друкарень із зазначенням років їх існування та власників, дані щодо цензури єврейських друків.

Достатньо інформативними були і статті вченого з оглядами виставок єврейської книги та преси, а також замітки про роботу єврейських бібліотек, наукових установ. Ця тематика, що мала наукову новизну і актуальність з огляду на збільшення єврейського прошарку населення міст, у т. ч. Києва, свідчить одночасно й про те, що пізніші звинувачення УНІК в українському буржуазному націоналізмі, у висвітленні тільки української тематики, не відповідали дійсності.

Якщо вивчення стародруків фахівцями УНІК вирізнялося певними зрушеннями, то історія української книги ХІХ ст. на той час була зовсім не досліджена. Тому Інститут всіляко підтримував і публікував роботи П. Балицького «Історія української книги I пол. ХІХ ст.», «Харківські видавці і їх українські видання першої половини ХІХ ст.»; С. Єфремова «На світанку українських видавництв», «В тісних рядах. Українська книга в 1798–1916 рр.» – ґрунтовний нарис з історії українського дореволюційного книговидання. Новаторство С. Єфремова в цій ділянці книгознавчих студій незаперечне. Саме він першим визначив ті події, видання, авторів і видавництва, які й надалі вважатимуться найвизначнішими в історії вітчизняного книговидання. Йому вдалося зафіксувати цілісний процес українського книговидання, з його здобутками й проблемами, сплесками та падіннями, з прагненням подолати всі перешкоди, донести українську книжку читачам.

Що стосується вивчення української радянської книги, то співробітники УНІК, відчуваючи себе цілком справедливо не тільки сучасниками, але й співучасниками книжкового життя республіки 1920-х років, вважали за потрібне збирати і науково обробляти бібліографічними засобами всі відомості про друк України, готували науково-допоміжні покажчики з різних галузей. На підставі цих матеріалів майбутні дослідники книги, на їхню думку, могли б з часом створити узагальнювальні праці з історії української радянської книги 1920-х років. Проте кілька праць, присвячених розвитку української радянської книги, були все-таки підготовлені поза планами УНІК. Це, насамперед, стаття Ю. Меженка «Українська книжка часів Великої революції», опублікована в журналі «Життя й революція» і окремим відбитком у 1927 р., та розвідка А. Козаченка «Книжкова продукція УСРР (1923–1926)» (1927).

Окремою темою історичних досліджень УНІК можна вважати вивчення вітчизняної періодики. Найбільше у цьому напрямі у 1920-х роках зробив В. Ігнатієнко. 1923 р. він публікує статтю «Історія української преси та її вивчення» [1]. У питанні, що вважати українською пресою, вчений відкидав принцип державності, оскільки до 1918 р. Україна не мала державності. Щодо мовного принципу, то тут він наголошував на наявності різних діалектів та різного правопису і запропонував умовитись, що українською мовою вважатимуться всі її розгалуження впродовж історичного розвитку. Але виникали питання щодо двомовних часописів, наприклад, українською і російською мовами, а також часописів з українським національним змістом, що видавалися іншими мовами – російською («Украинская жизнь», «Украинский вестник»), німецькою, французькою та ін. Отже, принцип єдиномовності теж є небездоганим. Для його більшої реальності треба опертись, писав В. Ігнатієнко, на якусь територію як базу, і такою тери-

торією він вважав етнографічну територію розселення української нації. Таким чином, єдиним принципом, котрий вирішує питання, «що вважати за українську пресу», автор пропонував принцип мови в поєднанні «з основною етнографічною територією розселення українського народу з долученням тих островків, що заселили українські емігранти в Америці, на Далекому Сході та по інших краях світу» [1, стовп. 24].

Пресою (періодичними виданнями) В. Ігнатієнко вважав не тільки газети і журнали, а й альманахи, збірники, які виходили періодично. Він визначив основні періоди розвитку преси: 1) з 1816-го по 1834 р., період української преси іншими мовами; 2) з 1834-го по 1904 р., період розвитку преси в Наддністрянській Україні та поза межами української території; 3) 1905–1914 рр., включення до об'єктів дослідження території Наддніпрянської України; 4) період війни та початку революції (1914–1917); 5) 1917–1923 рр. У рамках виокремлених періодів він класифікував пресу і за іншими ознаками.

Над цією тематикою В. Ігнатієнко продовжує працювати і у подальшому. 1926 р. УНІК видає його брошуру під назвою «Українська преса (1816–1923 рр.): Історико-бібліографічний етюд», а у 1930-му як IV том «Трудів УНІК» – ґрунтовний бібліографічний покажчик «Бібліографія української преси 1816–1916», в якому було зареєстровано 616 назв газет і журналів, розміщених у хронологічному порядку, а у рамках року – за абеткою назв.

Означеною проблематикою опікувався і І. Кревецький. 1926 р. він опублікував розвідку «Перша газета на Україні», про «Gazette de Léopol» 1776 р. Розповідаючи про франкомовну газету у Львові, автор констатує відсутність історичного огляду української преси, монографій, інформації про окремі українські газети і журнали, відповідної бібліографії. Вчений вступає в дискусію про те, що вважати українською пресою і з чого потрібно починати її історію. На переконання І. Кревецького, зміст поняття «українська преса» має охоплювати не одну тільки національно-українську пресу, але й всю, що виходила на території України. Важливим був його заклик відрізнити історію національної української преси і історію преси в Україні: остання, на його переконання, випереджає національну українську пресу.

Тісним співробітництвом в УНІК вирізнялася робота комісії з історії книги та мистецтва книги. Остання досліджувала процеси створення книги, її оформлення, графіку, художнє редагування книги, оправи. Очільником комісії проф. М. Макаренком були підготовлені й опубліковані цікаві праці «Мистецтво книжки» (1924), «Орнаментация української книжки XVI–XVII ст.» (1926). Учений розумів книгу, її зміст і оформлення як єдине ціле, нерозривно з'єднане. Публікував свої статті й інший член комісії, Д. Щербаківський: «Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні» (1924), де подавалася інформація про оправи Євангелій, пропонувалася їх типологія; «Оправи книжок київських золотарів XVII–XVIII ст.» (1926), де порушувалася проблема атрибуції за часом і місцем виготовлення оправ і окладів Євангелій. Надзвичайно важливими є спостереження автора щодо можливої розбіжності між місцем їх виготовлення і місцем

вкладу, між часом створення оправи та часом видання книги. Обидві розвідки Д. Щербаківського, попри неповноту і фрагментарність, мають істотне значення для історії вітчизняної книги та мистецтва, оскільки містять опис конкретних творів (частина з яких не збереглася), їх фото, масу цікавої додаткової інформації, а також перші теоретичні узагальнення щодо етапів і стилів виготовлення оправ та інтролігаторського мистецтва взагалі.

На засіданнях бібліографічної комісії УНІК обговорювались як теоретико-методологічні проблеми бібліографії, так і питання бібліографічної практики. В тогочасній українській бібліографічній науці, небагатій ще на теоретичні праці, термінологічні питання не дискутувались. Одним із перших серед українських учених почав їх розробляти Ю. Меженко. У статті «Теоретичні передумови організації української бібліографічної роботи» [5] він виводить бібліографію із системи книгознавчих дисциплін. Розуміючи бібліографію як науку «суто формальну», Ю. Меженко підкреслював між тим, що теоретичну бібліографію треба відрізнити від бібліографічних списків – «практичної бібліографії». Важливим завданням він вважав розроблення теми «Україніка». У практичній бібліографічній діяльності вчений виокремлює три напрями: бібліографія об'єктивного опису, тобто реєстраційна, до якої відносив і національну бібліографію; бібліографія суб'єктивна – анотаційна; бібліографія з добором – рекомендаційна. У цьому проявився новий підхід до класифікації видів бібліографії, який у подальшому стане провідною ознакою класифікації видів бібліографії.

Професор Д. Балика, як відомо, пропонував поділ бібліографії на два види: описову (реєстраційну, інформаційну) і рекомендаційну (критичну), виходячи, насамперед, з їхніх функцій – реєстрації книг або рекомендації книг читачам, своєрідної оцінки книг. Ті ж види бібліографії він виокремлював з інших методичних позицій: бібліографія вичерпна і бібліографія вибіркова. Потрібно відзначити, що наприкінці 1920-х – у 1930-х роках критичній бібліографії в СРСР надавалось особливо велике значення, оскільки це був дієвий елемент ідеологічного впливу на маси.

Отже, у 1920-х роках в українському книгознавстві і бібліографознавстві (бібліографії, як тоді писалося) відбувається становлення терміносистеми, одержують визначення певні фахові поняття, формулюється видова структура бібліографії, класифікація бібліографічних посібників. Тут важливо також згадати про внесок Ю. Меженка у розвиток галузевих бібліографій, зокрема з літературознавства – директор УНІК був одним із найвідоміших тогочасних літературознавців. Саме він, у співавторстві з М. Яшеком, укладає «Чужомовне письменство в українських перекладах» [6] – роботу, покликану просувати європейську літературу до вітчизняного читача.

Першочерговим завданням вітчизняної бібліографії Ю. Меженко вважав створення всеукраїнського бібліографічного репертуару – переліку всіх українських видань. Його соратником у цій справі був С. Маслов, який запропонував методику організації українського бібліографічного репертуару стародруків, що відзначалась докладністю і чіткістю. До цієї проблеми вчений звертався нео-

дноразово: і коли очолював Комітет для опису видань, що вийшли на території України в XVI–XVIII ст. (1924), і коли був членом Бібліографічної комісії Всеукраїнської академії наук (1927). Слід вважати вдалим його визначення поняття «український бібліографічний репертуар», в основу якого було покладено етнографічно-територіальний принцип: до репертуару має входити продукція всіх друкарень – українських, польських, єврейських, що діяли в той час в українських землях. І хоча український бібліографічний репертуар XVI–XVIII ст. тоді, з переважно ідеологічних причин, не було створено, багато його положень, розроблених Масловим, іншими діячами УНІК, пізніше максимально врахували Я. Запаско і Я. Ісаєвич при укладанні «Каталогу стародруків, виданих на Україні» (1981–1984). Зауважимо, що ці підходи не втратили свого значення й досі. Серед теоретичних праць, підготовлених в УНІК із питань національної бібліографії, найбільш ґрунтовною, узагальнювальною за 10-річний період, є стаття П. Іноземцева «Проблема національної бібліографії на Україні» [2]. У ній наводиться перелік тогочасної літератури з теми, характеризуються основні риси національних бібліографій різних країн, уточнюється проблема національного бібліографічного репертуару в Україні.

Поступово історико-книгознавчий, бібліографічний ухил у наукових дослідженнях УНІК, який явно відчувався до 1926 р., поступається місцем соціологічним дослідженням. Помічається зміна об'єкта вивчення – не просто книга, а обов'язково у взаємодії з читачем. По суті, саме соціологічний напрям досліджень комплексу «книга–читач» і є основним внеском учених УНІК у теорію і книгознавства, і бібліотекознавства. Основним пріоритетом установи стає вивчення проблем впливу книги на читача та розроблення на цій основі методів самоосвіти і методів обслуговування читачів у бібліотеці. Наприклад, Кабінету вивчення читачів УНІК ставиться завдання студіювати масові запити читачів, досліджувати їх закономірність і на цьому ґрунті вносити корективи у видавничу справу. Концептуально такі інноваційні підходи обґрунтовуються у брошурі В. Іванушкіна «Проблема читачівства та її вивчення» (1926). Питання про те, як виконати це завдання на практиці, фахівці обмірковували досить ретельно. Врешті-решт найдоцільнішим було визнано анкетний спосіб. Так постала ідея про всеукраїнське обстеження бібліотек щодо їх роботи з читачем.

УНІК звернувся до всіх областей України з проханням надіслати списки тамтешніх бібліотек, з їх адресами, зазначенням типу бібліотеки та контингенту читачів. За замовленням Інституту, видавництво «Книгоспілка» навіть надрукувало відповідним накладом відозву «До всіх бібліотек та діячів у справі вивчення книги й читача». Аналогічне звернення опублікували і деякі газети. З дозволу цензури було надруковано і розіслано 20 000 анкет стосовно обстеження бібліотек та їхньої роботи з читачем. Саме таким чином у 1927–1928 рр. був проведений Всеукраїнський бібліотечний перепис – перше анкетне соціологічне обстеження бібліотек у Радянському Союзі. Справі допомагала розроблена інструкція, яку розсилали по бібліотеках разом із картками для запису попиту на книги (картки мали варіанти залежно від категорії читачів).

Щоб охопити вивченням найширші кола читачів, Кабінет розробив і запропонував різні методи реєстрації читацького попиту в бібліотечних установах міст, що обслуговували різні категорії читачів: робітників, службовців, учнів, жінок. У селах, у сільських хатах-читальнях, наприклад, дослідження інтересів читачів проводилося методом голосних читань із наступним обговоренням прочитаного. У такий спосіб перевіряли, як сприймає сільський читач різні твори художньої літератури. Варто відзначити, що систематизовані Кабінетом по областях і типах бібліотек анкети становлять 26 томів в архіві УНІК. Цей ресурс доповнює ще й довідковий апарат – картотека з адресами 10 тисяч бібліотек, підготовлена УНІК у вигляді адресного бібліотечного довідника. Безперечно, зроблені Кабінетом зведені таблиці, висновки з матеріалів анкетного опитування – цінне джерело для вивчення історії бібліотечної справи в Україні, важливий досвід щодо методики проведення соціологічних досліджень. Частина матеріалів бібліотечного обстеження, оформлених у вигляді статей, було об'єднано в збірник «Бібліотека і читач на Україні / Праці Кабінету вивчення книги й читача» і видано друком як 2-й том «Трудів Інституту книгознавства» (1930).

Отже, однією з характерних рис початкового етапу історії українського книгознавства як науки було становлення нових галузей книжкового знання, методологічне оновлення книгознавчих дисциплін. Цей процес був зумовлений тим, що невирішені питання книжкової практики вимагали теоретичного осмислення, а швидке зростання, розгортання книжкової справи призводило до диференціації книгознавчих досліджень. У сукупності це відповідало історичному розвитку будь-якої багатоскладової науки: узагальнення практичного досвіду дає теоретичний матеріал для інтеграції накопичених знань на рівні створення загальної теорії цієї науки, при одночасному розвитку окремих дисциплін. Саме УНІК як перша в Україні наукова установа в галузі науки про книгу поклав початок розробленню теоретичних основ українського книгознавства.

Продуктивна діяльність УНІК була різко зупинена у 1931 р. внаслідок ідеологічного розгрому Інституту та подібних до нього установ. Провідною стає не наукова робота, а критичні нападки на праці попередників, самокритика як у друкованих виданнях, так і у доповідях під час постійних зборів і засідань. Часто самі ці доповіді, опубліковані в пресі або окремими виданнями, становили основний «науковий» доробок нового Інституту, наприклад, доповіді К. Довганя «Проти еkleктики та ревізіонізму в книгознавстві. За більшовицьке переозброєння» (1932), Н. Біркіної «Проти еkleктизму в питаннях читачівства» (1933). Сталося так, що політичними гаслами підмінялася наукова робота. В Інституті істотно оновився склад співробітників, які, на жаль, нового слова в науці не сказали. У 1936 р. УНІК було розформовано, замість нього організували Науково-методичний кабінет бібліотекознавства і масової бібліографії. Можна стверджувати, що цей кабінет не був продовжувачем діяльності Інституту книгознавства. З другої половини 1930-х років українські книгознавчі дослідження проводилися лише в емігрантських осередках. В УРСР книгознавча проблематика обережно, поступово почала розроблятися лише з кінця 1950-х – початку 1960-х років.

Висновки. Аналіз наукової роботи УНІК засвідчує, що розвиток книгознавства в УСРР у 20-х роках ХХ ст., представлений головним чином працями саме Українського наукового інституту книгознавства, був вельми плідним і своєрідним. Його відзначала направленість у бік вивчення читача, соціології книги, ролі мистецтва книги, бібліографічної діяльності, а також у створенні перших ґрунтовних досліджень з історії вітчизняної книги [12]. Дослідження українського читача і бібліотек, проведене УНІК наприкінці 1920-х років, є прикладом ґрунтовного і ефективного розроблення важливої наукової проблематики, актуальної і сьогодні. Упродовж усього восьми років була сформована українська школа книгознавства, здобутки якої, завдяки публікаціям Інституту, одержали визнання далеко за межами України. Ширилося коло книгознавців, накопичувався великий матеріал, опрацювання якого мало піднести дослідження на новий щабель, що призвело б не тільки до подальшого поглиблення теорії, але й, головне, до покращення практичного спрямування видань, їх розповсюдження серед читацького загалу. На жаль, цей поступальний розвиток книгознавства в Україні було загальмовано, як і в інших республіках Радянського Союзу. Далися взнаки політичні помилки в суспільному житті країни початку 1930-х років. Пропагандистська істерія щодо зростання класової боротьби, необхідності боротьби на два фронти, проти троцькізму і буржуазного націоналізму поступово охоплювала всі сфери життя, у тому числі й науку, зокрема книгознавство. Новий етап у розвитку книгознавства розпочався лише наприкінці 1950-х років.

Список бібліографічних посилань

1. Ігнатієнко В. А. Історія української преси та її вивчення. *Бібліологічні вісті*. 1923. № 3. Стовп. 21–26.
2. Іноземцев П. Проблема національної бібліографії на Україні. *Бібліологічні вісті*. 1929. № 2–3. С. 5–25.
3. Ісаєвич Я. Д. Український науково-дослідний інститут книгознавства: традиції й творчий пошук. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 1999. Вип. 2. С. 6–10.
4. Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства (1922–1936). Київ : Академперіодика, 2015. 688 с.
5. Меженко Ю. Теоретичні передумови організації української бібліографічної роботи. *Бібліологічні вісті*. 1926. № 4. С. 48–61.
6. Меженко Ю., Яшек М. Чужомовне письменство в українських перекладах. *Життя й революція*. 1929. Кн. 4. С. 191–202; Кн. 5. С. 163–173; Кн. 6. С. 147–158; Кн. 7/8. С. 232–255.
7. Новальська Т. В. Український науковий інститут книгознавства як осередок читачезнавства. *Новальська Т. В. Бібліотечне читачезнавство в Україні: історія, теорія, практика*. Київ : Ліра-К, 2018. С. 132–149.
8. Пшеничний Є. Ярослав Шешенко в УНІК. *Ярослав Тешенко : епістолярний монолог / упорядник Євген Пшеничний*. Дрогобич : Коло, 2020. С. 25–41.
9. Тисяченко Гр. Зібрання відомостей про видавництва, друкарні й книгарні на Україні. *Бібліологічні вісті*. 1923. № 4. С. 63–66.
10. Masslow S. I. *Ukrainische Druckkunst des 16. bis 18. Jahrhunderts*. Mainz: Sonderabzug aus dem *Gutenberg-Jahrbuch*, 1926. 14 S., 1 Bl., 5 Bl. Ill.
11. Migoń K. *Księgoznawstwo ukraińskie w dwudziestoleciu międzywojennym. Studia o Książce*. Wrocław, 1970. T. 1. S. 25–41.
12. Shtohryn D. The rise and fall of book studies in Ukraine. *Books, libraries and information in Slavic and East European studies*. New York, 1986. P. 17–28.

References

1. Ihnatiienko, V. A. (1923). Istoriiia ukrainskoi presy ta ii vyvchennia [The history of Ukrainian press and its study]. *Bibliolohichni Visti*, 3, 21-26. [In Ukrainian].
2. Inozemtsev, P. (1929). Problema natsionalnoi bibliografii na Ukraini [The issue of national bibliography in Ukraine]. *Bibliolohichni Visti*, 2-3, 5-25. [In Ukrainian].
3. Isaievych, Ya. D. (1999). Ukrainskyi naukovo-doslidnyi instytut knyhoznavstva: tradytsii i tvorchyi poshyk [Ukrainian research institute of book science. Traditions and creative search]. *Naukovi Pratsi Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 2, 6-10. [In Ukrainian].
4. Kovalchuk, H. I. (2015). Ukrainskyi naukovyi instytut knyhoznavstva (1922–1936) [Ukrainian research institute of book science (1922–1936)]. Kyiv, Ukraine: Akadempriodyka. [In Ukrainian].
5. Mezhenko, Yu. (1926). Teoretychni peredumovy orhanizatsii ukrainskoi bibliografichnoi roboty [Theoretical background of Ukrainian bibliographic work organization]. *Bibliolohichni Visti*, 4, 48-61. [In Ukrainian].
6. Mezhenko, Yu. & Yashek, M. (1929). Chuzhomovne pysmenstvo v ukrainskykh perekladakh [Foreign texts in Ukrainian translations]. *Zhyttia i revolutiia*, 4, 191-202; 5, 163-173; 6, 147-158; 7/8, 232-255. [In Ukrainian].
7. Novalska, T. V. (2018). Ukrainskii naukovyi instytut knuhoznavstva yak osередok chytacheznavstva [The Ukrainian Scientific Institute of Book Science as a center of the reader studies]. In *Novalska, T. V. Bibliotekhe chytacheznavstvo v Ukraini: istoriia, teoriia, praktyka* [Novalska, T. V. Library readers studies in Ukraine: history, theory, practice]. (pp. 132-149). Kyiv, Ukraine: Lira-K. [In Ukrainian].
8. Pshenychnyi, Ye. (Comp.). (2020). Yaroslav Steshenko v UNIK [Yaroslav Steshenko in USIB]. *Yaroslav Steshenko: epistoliarnyi monoloh*. [Yaroslav Steshenko. Epistolary monologue]. (pp. 25-41). Drohobych, Ukraine: Kolo. [In Ukrainian].
9. Tysiachenko, Hr. (1923). Zibrannia vidomostiv pro vydavnytstva, drukarni i knyharni na Ukraini [The collected data on printing houses, typographies, and bookstores in Ukraine]. *Bibliolohichni Visti*, 4, 63-66. [In Ukrainian].
10. Masslow, S. I. (1926). Ukrainische Druckkunst des 16. bis 18. Jahrhunderts. Mainz: Sonderabzug aus dem Gutenberg-Yahrbuch. 14 S., 1 Bl., 5 Bl. Ill. [In German].
11. Migo, K. (1970). Księgoznawstwo ukraińskie w dwudziestolecin międzywojennym. In *Studia o Książce*. (Vol. 1, pp. 25-41). Wrocław, Poland. [In Polish].
12. Shtohryn, D. (1986). The rise and fall of book studies in Ukraine. In *Books, libraries and information in Slavic and East European studies*. (pp. 17-28). New York, USA. [In English].

Halyna Kovalchuk,

<https://orcid.org/0000-0001-8843-9584>,

Researcher ID AAR-6965-2021,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Director, Institute of Book Studies,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ON THE HISTORY OF UKRAINIAN BOOK STUDIES (TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE UKRAINIAN SCIENTIFIC INSTITUTE OF BOOK SCIENCE)

The purpose of this article is to remind readers about the institute by summarizing the results of its work and recognizing the accomplishments of the century-old Ukrainian book studies school. **The methodological** basis of the article combines principles of historicism, objectivity, and systemic. **Scientific novelty**. It was proved that the main topics developed by the Ukrainian Institute of Book Science were the study of Ukrainian book history (before that there was a lack of complex research on this topic); the study of the complex topic "Book-Reader", relocating the focus on the reader; the bibliographic description of Ukrainian editions of 1917–1921; the research of Ukrainian book art decoration. For eight years, the Institute published the journal "Bibliolohichni visti", which was popular not only in Ukraine but also far beyond its borders. This journal published articles by Ukrainian, Russian, Polish, and Czech bibliologists, as well as research by scientists from Lausanne and Paris. The document studies of Paul Otlet and the International Bibliographic Institute in Brussels were popularized. The extremely informative section "Chronika" constantly reported to the specialists the news on bibliography, libraries, publishing, and bibliography. In addition, during the first 8 years of its activity, the Institute conducted 66 publications; undertook the first Soviet Union sociological research devoted to libraries and reading; organized numerous book exhibitions; and participated

in foreign exhibitions. The unique book studies scientific school was formed. The progressive development of book studies was brutally interrupted in 1931 when the book science itself, as well as the Ukrainian Institute of Book Science and its leading specialists, were recognized as bourgeois-nationalist, and fascist. Today's accusations by Russia against Ukraine, in general, are very similar. **Conclusion.** In fact, there was nothing nationalistic or political in the research and work of the Institute. However, the severe criticism, which began after several meetings in late May-early June 1931, led to the suspension of book studies in Ukraine, the actual destruction of this science, and further repression against outstanding bibliologists. The new stage of Ukrainian book science development began only in the late 1950-es.

К e y w o r d s: book studies, book history researches, sociology of book and reading, the Ukrainian Scientific Institute of Beak Science, Yu. Mezhenko, S. Maslov.

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
3, Holosiivskyi ave, Kyiv, 03039, Ukraine
e-mail: kovalchuk.nbuiv@gmail.com

Стаття надійшла до редакції 16.08.2022 р.